

Jan Ámos Komenský, „Škola na jevišti“ rozb. 4. části hry „Nižší škola“

Svatava Kašpárková

Tricetiletá válka a české země

Tricetiletá válka začala jako expanze španělských a rakouských Habsburků za prosazení jejich světové moci, za vítězství protireformace, za likvidaci ústupků, které si do té doby reformace vynutila. Protireformace se opírala o Španělsko, rakouské Habsburky, především však o katolickou Ligu v říši. Proti tomuto postupu se vytvořila koalice, do níž patřily Nizozemí, Francie, Anglie, protestantská Unie v říši, zčásti i severské země. Do tohoto rozložení sil se zapojila česká stavovská opozice, stavící se proti protireformačním snahám rakouských Habsburků. Hlavní spor však byl mezi španělskými Habsburky a Nizozemím, s jeho úsilím bránit svou svobodu a dosáhnout jejího konečného mezinárodního uznání.

Válka měla několik fází, podle toho jaké země s jakými zájmy do dlouhé války vstupovaly. V první fázi to byla česká a falcká válka proti Habsburkům (1618–1623). Konflikt začal v Čechách za nástupce Rudolfa II. Matyáše (1611–1619). Španělská strana v Čechách přešla do politické opozice proti Majestátu, prosadila za Matyášova nástupce Ferdinanda II., známého svou bezohledností vůči nekatolíkům, zejména ve Štýrsku, a to proti vůli českých stavů. Panovník přenesl již své sídlo do Vídně a v Praze jmenoval místodržící z řad české katolické šlechty. Ti omezovali podle panovníkových záměrů práva českých stavů a porušovali Majestát. Stavové proto svolali na 21. května 1618 sjezd do pražského Karolína. Zprávy o tom, že nový protestantský kostel v Broumově byl zavřen tamním opatem, a rovněž nový kostel v Hrobech byl dokonce z arcibiskupského rozkazu zbořen, způsobily, že situaci ovládlo radikální křídlo opozice. Jeho duší byl Jindřich Matyáš Thurn. Stavové odešli na Pražský hrad, vnikli do kanceláří nejvyšších zemských úředníků, obvinili místodržící Viléma Slavatu a Jaroslava Bořitu z Martinic z porušování stavovských svobod a po improvizovaném soudu je i s písařem vyhodili z okna do hradního příkopu. Byla to předem připravená a promyšlená akce, která měla bránit mírnějšímu křídlu opozice v pokusech o další vyjednávání a která měla vytvořit předpoklady pro formující se zahraniční svazek proti Habsburkům.

Vůdcové povstání zvolili vlastní vládu 30 direktorů, složenou rovným dílem ze všech tří stavů (panstva, rytířstva, měšťanů) a vedenou Václavem Vilémem z Roupova. Začalo se najímat žoldnéřské vojsko, do jehož čela byl zvolen Matyáš Thurn. Později opozice sesadila Ferdinanda II. a za českého krále zvolila Fridricha Falckého, německého kalvinistu, předního představitele Unie, zetě anglického krále Jakuba I. ze Stuartovského rodu. Od Jakuba I., jakožto i od Nizozemí a protihabsburské Unie očekávali čeští stavové pomoc. Střehli se však toho, aby akce přerostla v lidové povstání. Opřeli se o peníze měst, sami však investovali do války jenom to nejnutnější. Žoldnéřská armáda, špatně placená, ztrácela na boji zájem. Osou celé akce měla být orientace na zahraniční pomoc. Ta však české stavy zklamala. Anglie stále neměla vyřešen vztah ke Španělsku, Francie byla v té době ještě spíše nakloněna Habsburkům, německá Unie byla nejednotná a uzavřela tehdy s Ligou smlouvu o neútočení. Anglický a dánský král považovali české povstání za projev neposlušnosti vůči panovníkovi. Moravští stavové váhali se svým připojením, a to v rozhodující chvíli, kdy na podzim v roce 1618 se stavovské vojsko dostalo až k Vídni. Nizozemí, které oficiálně bojovalo proti Španělsku, nikoli proti císaři, mohlo pomoci v omezené míře,

a to zejména finančně. Naproti tomu Habsburkové dostali peněžní podporu i žoldnéře od svých španělských příbuzných i od německé Ligy. S jistými nadějemi pohlíželi čeští stavové k protirakouskému postoji sedmihradského vévody Gabora Bethlena. Ten podporoval protihabsburskou koalici po celou dobu války i za pomoci Turků. Jeho akce však nebyly se stavovskými vojsky koordinovány. Vévoda sledoval vlastní zájmy směřující k uherské koruně. I jeho finanční požadavky za vojenskou pomoc byly vysoké.

Zima 1618–1619 byla rozhodující. Španělsku se podařilo neutralizovat Anglii. Bavorský vévoda Maximilián a vojska katolické Ligy pomohli Ferdinandovi v tažení do Čech. Španělská armáda na hranicích Nizozemí byla uvolněna k útoku na Falc, čímž se české bojiště stalo pro Fridricha Falckého bojištěm vedlejším. Z původně krátké dvouhodinové šarvátky na Bílé hoře 8. listopadu 1620 se stala katastrofa českého národa. Král po prohrané bitvě ujel z Čech a země byla vydána císařskému vojsku bez dalšího boje. Česká stavovská opozice se zcela zhroutila. Celá země nesla následky porážky, kromě skupiny, která podporovala Habsburky. Nastalo rozsáhlé pronásledování opozice. Dělo se to v prostředí naprosté libovůle, udavačství, bez ohledu na platné zákony a pod vedením osob, které si od ukládaných trestů slibovaly osobní zisk. V Čechách bylo zabráno 491 panství, na Moravě 135. Z větší části se statky dostaly do rukou cizí šlechtě — německé, vlášské, španělské.

Poprava 27 vůdčích účastníků povstání byla aktem, který má málo obdob v dějinách zápasů mezi šlechtou a panovníkem. Stalo se tak 21. června 1621 na Staroměstském náměstí. Vina popravených byla často jen v tom, že byli v době povstání členy městských rad či stáli na jiných exponovaných místech. Dokončilo se tak protireformační úsilí Habsburků a katolictví bylo uznáno za jediné povolené vyznání. Latina byla prohlášena za obřadní jazyk. Proces rekatolizace byl řízen jezuitským řádem. Byl zrušen Majestát a všechny stavovské svobody z dřívějších let. Mandátem z roku 1628 byli vypovězeni ze země šlechtici a měšťané, kteří se do šesti měsíců nepřihlásili ke katolické víře. Nastala masová emigrace, zejména do sousedních zemí. Obnovené zřízení zemské z roku 1627 pro Čechy a z roku 1628 pro Moravu vytvořilo předpoklady pro centralizaci a absolutizaci panovnické moci. Ve sněmech se stal opět prvním stavem stav duchovenstva, druhý byl stav panský, třetím a čtvrtým byli zástupci královských měst. Sněmům byla odňata zákonodárná iniciativa. Králi patřilo právo vypovídat válku, uzavírat mír, libovolně obsazovat úřady s přísahou skládanou pouze králi.

Třicetiletá válka však pokračovala i po porážce českého povstání. V roce 1625 vznikla nová, širší protihabsburská koalice, kterou tvořilo Nizozemí, dánskonorské království a Anglie, k ní se také připojil Fridrich Falcký. Hlavním cílem koalice byla obrana zejména Nizozemí před habsburskou expanzí. Po porážce Dánska se do čela koalice postavilo Švédsko, které se snažilo ovládnout východní Balt, zejména na úkor Polska. Získalo finanční podporu Francie, která se již tradičně obávala habsburského obklíčení. Tyto hlavní problémy byly obsahem války dánské (1625–1629), v níž opět Habsburkové zvítězili, a války švédské (1630–1635), v níž byla habsburská vojska vyhnána ze severního a středního Německa. V poslední fázi války (1635–1648) se dostala do čela koalice Francie. Válka se již zcela změnila. Náboženská motivace jako výraz politického programu byla vystřídána už otevřeným hájením státních zájmů. Válka se již stala zjevně mocenským konfliktem Francie a Španělska a jejich spojenců o evropskou hegemonii.

Česká otázka se ozvala ještě několikrát v průběhu války. České země byly dějištěm bojů a byly pleny vojsky saskými a švédskými. Když náboženská motivace války ustupovala, klesaly také sympatie k původnímu českému odboji. Vyčerpané mocnosti se sešly, aby rokovaly ve Vestfálsku — v Münsteru (dohody s Francií) a v Osnabrücku (jednání

se Švédy) — o míru, a česká otázka byla úplně pominuta. Na jednání bylo dohodnuto, že situace bude vrácena do stavu, jaký byl roku 1624, a nikoli, jak navrhovala švédská strana (ve prospěch české politiky), podle roku 1618. Tímto rozhodnutím byl český osud zpečetěn, české zájmy byly obětovány.

Autobiografický rámec pedagogické tvorby Jana Ámose Komenského

Jan Ámos Komenský se narodil 28. 3. 1592 v Nivnici a zemřel 15. 11. 1670 v Amsterodamu, je pohřben v Naardenu.

Je jednou z největších postav českých kulturních dějin. Po studiu v Herbornu a Heidelbergu učil od roku 1614 na bratrské škole v Přerově a od roku 1618 byl duchovním správcem ve Fulneku. Po Bílé hoře roku 1620 se musel skrývat před pronásledováním protireformace u svých šlechtických přátel. 3. 2. 1628 opustil Komenský navždy vlast a 8. 2. došel s rodinou a doprovodem do Lešna.¹⁾ Tam se stal zástupcem rektora gymnázia a začal svou organizační i tvůrčí pedagogickou činnost.

Zápas mezi dvěma evropskými politickými bloky, jehož počátkem bylo české stavovské povstání, zaplnil více než třicet let evropských dějin 17. století. Těchto třicet let, kdy Komenský musil žít v cizině se střídavými nadějemi na návrat do vlasti, mělo vliv na život Komenského až do roku 1648, kdy vestfálským mírem tyto naděje pohasly.

Myšlenka na zlepšení výchovy mládeže, již se zabýval od roku 1627, ukazuje Komenskému nové možnosti, jak zasáhnout do dějů nepřítomných Jednotě bratrské (byl jejím posledním biskupem) a českému národu. Studium cizích autorů ho však neuspokojovalo. Shledával, že řeší jen dílčí otázky. Odstranit tento nedostatek chtěl ve své Didaktice, která byla realizována jako první část projektu Ráj český.²⁾ Vedoucí myšlenkou je idea, že vše musí mít svůj řád. Proto je třeba výchovu co nejlépe uspořádat.

Za základní princip školní výuky považoval Komenský stejné šance pro všechny. Škola by měla být přístupná všem. Z tohoto principu Komenský odvodil požadavek všeobecné povinné školní docházky. Navrhl třístupňový školský systém s mateřskou školou (pro děti od 1 do 6 let) přes školu, v níž by se žáci učili ve své mateřštině (od 7 do 12 let), až po latinskou školu nebo jiné učiliště (od 13 do 18 let), na niž by navazovalo akademické vzdělání (od 19 do 24 let). V rámci tohoto systému se měly diferencovaně podle schopností žáků vyučovat jazyky a předměty, jejichž obsahem by byl okolní svět. V popředí stála samostatnost žáků a názornost vyučovacích předmětů. Komenský úzce spojoval výuku jazyků s předmětnou výukou.³⁾

Didaktika je v dějinách pedagogiky prvním systematickým dílem o výchově, jež přináší soustavu pedagogických pojmů platnou v hlavních rysech dosud. Pro pedagogiku 17. století bylo velkými objevy vyučování celé skupiny žáků najednou, vyučování ve třídách, v nichž má být vždy jen jeden ročník, jak to požadoval Komenský.

Druhou částí Ráje českého byla Speciální didaktika. Z ní vypracoval Komenský šest učebnic pro jednotlivé třídy elementární školy, jež později nahradil učebnicí Dveře jazyků otevřené (Janua linguarum resertata). Napsal ji především proto, aby usnadnil vyučování latině, ale ji i učebnicí všech věcí. Tak dává Komenský Dvěřím orientaci pansofickou. Januu vydal Komenský poprvé v Lešně roku 1631. V Blatném Potoku ji zcela přepracovanou a rozšířenou vydal roku 1652 a roku 1666 v Amsterodamu.

Poněvadž byla Janua pro začátečníky příliš těžká, zpracoval Komenský a roku 1633 vydal Vestibulum (Předsíní, předstupeň k Janue 4). Osnova práce je v zásadě stejná,

látka je však velmi zjednodušená a přizpůsobena chápavosti menších dětí a podává se v kratičkých větách.

Stejnou tendenci sledují posléze i spisy Svět v obrazech, kde se podává materiál Dveří v obrázcích doplněný jednoduchými větami, které tvoří podklad jak učení jazyku, tak chápání zobrazených věcí, i sedmidílná Škola na jevišti, kde jsou látka a poučky Dveří předváděny scénicky.

Od roku 1628 žil Komenský v Lešně (středisku Jednoty bratrské), kromě několika období vyplněných činnostmi v Anglii (1641–42), ve Švédsku (1642–48) a v Blatném Potoku v Uhrách (1650–54). Po požáru Lešna se uchýlil do Nizozemí (1656).

Rozbor díla „Škola na jevišti“

Školské hry byly za doby Komenského prostředkem dosti běžným. Školské drama bylo v první řadě vyučovací pomůckou, hlavně pomůckou pro ovládnutí latiny. Důvody, pro něž si školské hry cenil, uvádí v předmluvě knihy Škola hrou. Jsou to: Veřejné vystupování podněcuje žáky k horlivosti více než jakékoli napomínání nebo plná tíha kázně. Pro divadlo se žáci učí rádi; naučí se přitom užitečným věcem snáze než pouhým čtením nebo posloucháním; i celým knihám se tak naučí spíše než malé úloze, kterou by se mořili sami. Vědomí, že výsledky jejich píle nebo nedbalosti budou vystaveny před oči veřejnosti, pohání je k stále větší snaze. Také učitelé vyvíjejí větší horlivost, může-li sama veřejnost posoudit, jak připravili své svěřence. Rodiče se rádi dívají na školské hry, poněvadž je těší úspěch synů. Vedle toho vyniknou na jevišti bystré hlavy a tím se ukáže, kteří žáci si zaslouhují, aby se jim pomáhalo kupředu. Konečně je divadlo obrazem života, a tím je hra na jevišti příkladem pro život. Zejména ta mládež, která je určena k veřejným službám, naučí se odkládat neobratný ostych, naučí se obratně mluvit a zvykne si kteroukoli úlohu se ctí hrát.⁵⁾

Když se Komenský v Uhrách rozhodl využít divadlo k osvěžení zájmu, setkal se s potížemi, které líčí ve Vlastním životopise. Komenský by si byl raději zvolil živější látku ze Starého Zákona, ale odpor rektora školy Tolnaie ho přivedl na starší myšlenku Šebestiána Macera rozvést dialogy Brány jazyků,⁶⁾ která je svým obsahem malá encyklopedie, předvádějící okruh lidského poznání od světa neživého až k světu duchovnímu.

Celý obsah Brány se rozpadl na osm her, které byly v Blatném Potoku postupně hrány každá zvlášť, a to se stoupajícím úspěchem. Jsou to:

1. Větší svět čili věci přírodní.
2. Svět v malém čili člověk.
3. Lidská zaměstnání.
4. Nižší škola.
5. Universita.

6. Život po stránce mravní.
7. Život rodinný a život v obci.
8. Život ve státě a v církvi.

Hry jsou volně spojeny v celek společným rámcem. Společný předpoklad všech her je tento: Král Ptolemaios se radí se čtyřmi učiteli (Platonem, Eratosthenem, Apolloniem a Pliniem), jak usnadnit učení a studium, aby se odstranila povrchnost a nevědomost. Rozhodnou se předvést přehlídku všech hlavních věcí a činností na světě; ale poněvadž by bylo obtížné prohlížet všechno na svém místě, usnesli se obeslat jménem královým vhodné představitele z celého světa, aby se dostavili na královský dvůr. Tam mají ukázat věci nebo jejich zobrazení a předvést příslušné úkony, aby král se svými rádci poznal rozsah všeho, co spadá do lidského vědění — a aby se při tom přesvědčil, co se děje správně a co by se mělo zlepšit. Královi rádci se těchto předvolaných odborníků dotazují a tím se děj posunuje kupředu.

Z hlediska Komenského reformních pedagogických snah je zajímavá především 4. hra „Nižší škola“. Má svůj historický rámec. Na fiktivním setkání skutečných historických postav antických dějin rozebírá Komenský neustále a po všechny časy aktuální principy výchovy a vzdělávání. Dlouhodobým cílem antických sofistů a filosofů byla ve výchově kalokagathia — kultivace lidského ducha a těla. Humanismus navázal na tento antický ideál a tedy v souladu s antickými představami o výchově stanovil Komenský jako cíl školní práce vzdělávání a výchovu člověka, která má pokračovat po celý další život. K tomu mají sloužit knihy, školy, styk se vzdělanci a cestování.⁷⁾

Ve své Velké didaktice stanovil Komenský pedagogické zásady (principy). Pedagogickými zásadami rozumíme způsob, jak dosáhnout výchovného cíle. Pro učitele představují jisté požadavky a pokyny, aby byl výchovný proces co nejúspěšnější.⁸⁾

Právě z Komenského vychází moderní pedagogická věda, která sleduje tyto pedagogické principy:

1. aktivity
2. cílevědomosti
3. dobrovolnosti
4. dynamičnosti
5. emocionálnosti
6. ideovosti
7. individuálního přístupu
8. jednotného výchovného působení

9. kolektivnosti
10. koordinace práce třídního učitele
11. motivace výchovy
12. náročnosti
13. návaznosti
14. názornosti
15. opírat se o vše kladné v člověku
16. osobní zkušenosti
17. postupnosti výchovy
18. přiměřenosti
19. přirozenosti výchovy
20. soustavnosti
21. spojení školy se životem
22. stimulace výchovy
23. svobody výchovy
24. trvalosti výchovy
25. tvořivosti výchovy
26. úcty k vychovávanému
27. vědeckosti výchovy
28. všestrannosti výchovy
29. zajímavosti výchovy.

Jevíště se ve hře „Nižší škola“ stalo tribunou, ze které Komenský oslovil prostřednictvím jednajících osob publikum, aby mu předestřel své reformní snahy v pedagogice. Tento záměr je zvlášť patrný u postavy didaktika, jehož prostřednictvím Komenský vyslovuje své myšlenky a názory na výchovu. Celou řadu didaktických zásad lze určit z řeči, kterou didaktik pronáší o tom, jak učit:

„Učme všemu skrze příklady (princip názornosti), pravidla a praktické využití (princip spojení školy se životem), a naučíme všemu bezpečně (princip trvalosti), rychle (princip dynamičnosti), příjemně (princip emocionálnosti). Kdo vyučuje, ten ať napřed ukáže pravdivý a jasný vzor věci (princip vědeckosti výchovy), která se má poznati nebo konati, a nechť dá žákovi dostatečnou lhůtu k pozorování (v individuálním tempu práce žáka při pozorování shledávám hned několik didaktických zásad, které lze uplatnit — taková činnost může být pro žáka zajímavá; vědomosti, které žák získává jsou pak přijímány dobrovolně s kladnou motivací; dáme-li žákovi tolik času,

aby mohl svou práci zdárně provést, projevíme tak úctu k vychovávanému a máme přitom možnost individuálního přístupu). Pak nechť se objasní pravidlem nebo předpisem, co a nač ta věc je a jak se dělá (princip přirozenosti výchovy), a to jasně, aby mu žák musel rozumět (princip přiměřenosti). Konečně má uložit napodobování a být přítomen pokusu, vidí-li chybný krok, až se žák odnaučí chybovat (princip individuálního přístupu). A spolužáci, třeba je jich sebevíc (princip kolektivnosti), ať dávají zároveň pozor a nechť všichni slyší, cokoli se řekne (princip individuálního přístupu), a cokoli se opravuje u jednoho, v tom se mají všichni odnaučovat omylům (jsou zde propojeny princip kolektivnosti s individuálním přístupem). A ještě toto: v jednom čase se má konat jen jediná věc, aby se nerozptylovala vnímavost (princip postupnosti výchovy), a žáci téže třídy nemají dělat různé práce, nýbrž všichni totéž (princip jednotného výchovného působení). Za těchto podmínek se má jít pak vždy postupně dál (princip postupnosti výchovy) tak, jak věci ve skutečnosti za sebou jdou a jak na sobě závisí (princip návaznosti), jakoby po schodech dobře postavených (princip trvalosti výchovy) dá se přivést každá mysl až k vrcholům kteréhokoli oboru“ (princip cílevědomosti a princip náročnosti).⁹⁾

V době, kdy na školách vládly středověké scholastické metody práce, vyzvedl Komenský zásadu názornosti, přiměřenosti, uvědomělosti, soustavnosti a postupnosti, proti kterým se v té době velmi hřešilo.¹⁰⁾ Tyto zásady proto Komenský ve hře několikrát připomíná: „Sluší se míti na paměti, že všechno musí býti ustavičně znázorňováno ukazováním skutečných věcí“.¹¹⁾

Knihy mají být zajímavé, na vědecké úrovni doby a pak budou působit výchovně: „Chcete-li, aby vaše knihy šly na prodej, byly čtenářům užitečné, starejte se, aby byly psány o dobrých věcech a byly dobře zpracovány. A jestliže se některá dočká nového vydání, hleďte, aby každé nové vydání bylo obohaceno lepšími myšlenkami nebo alespoň aby bylo opraveno, až nezbudou žádné chyby.“¹²⁾

Komenský má jistě na mysli prospěch vychovávaných žáků, jestliže slovy dozorce říká: „Chtěl bych takovou školu, která by byla zcela doopravdy dílnou lidskosti, hřištěm vzdělanosti, a ne těžkou duševní robotárnou“.¹³⁾ Touto větou je vyjádřen smysl Komenského pedagogického snažení — učinit vyučování snadným a přitažlivým.

Komenský věděl, že je nutné z psychologického hlediska podchytit žáky, aby se učili rádi a přitom byli dobrovolně ukáznění.¹⁴⁾ Kázeň však nesmí vadit žákům v soutěživosti¹⁵⁾ ať už ve dvojicích nebo ve skupinách žáků.¹⁶⁾ Odměnou ze vítězství je například pochvala.¹⁷⁾ Vítězství a odměna je stimulační moment pro zvládnutí překážek v učení.

Konečným cílem snah pedagogů je, aby absolvent se dobře uplatnil v životě — „aby mohl vystoupit na jeviště světa“.¹⁸⁾

„Nižší škola“ jako 4. hra „Školy na jevišti“ má prolog, čtyři jednání a doslov. Ve hře vystupuje 78 jednajících postav. Komenský se zřejmě snažil včlenit co největší počet žáků do aktivního účinkování.

Jedná se převážně o ukázky jazykového vyučování. Žáci mají učebnice pro jednotlivé ročníky a výkladový latinsko-latinský slovník.

Školy se podle didaktika dělí na obecné, gymnázia a na vysoké školy.¹⁹⁾ Každá škola je rozdělena na tři třídy. Komenský doporučuje a po třídách ve hře předvádí výuku, v níž se postupuje od jednoduchého ke složitějšímu.²⁰⁾

Pedagogovi, který vstupuje do třídy, musí být jasný výchovný a vzdělávací cíl. Také každá škola má svůj cíl — čeho chce u svých žáků docílit a jakými metodami.²¹⁾

Ve hře se hovoří o používaných pedagogických metodách. Jsou to didaktické hry ve dvojicích i ve skupinách žáků,²²⁾ např. metoda dialogická, metoda pozorování, metoda výkladu, exkurze a praktická instruktáž.²³⁾

Pracuji jako učitelka od roku 1975, a proto je mi mnohé z pedagogické teorie i praxe blízké. Po díle Jana Ámose Komenského „Škola na jevišti“ jsem sáhla proto, abych obohatila svůj teoretický pedagogický obzor. Inspirovaly mě didaktické hry. Děti rády projeví značnou samostatnost při jejich vymýšlení. Jsou to například křížovky, které připraví zdatní žáci pro předměty jako jsou dějepis, zeměpis, jazyková výuka. Dialogickými výstupy se mně podařilo realizovat skutečné „divadlo“ ve vyučování dějepisu v 5. třídě, a to pro upevnění tématu „Řecká mytologie“ a „Trh v Athénách“. Pro řeckou mytologii jsem žáky připravila výkladem, shlédli videozáznam „Souboj titánů“ a připravili si výstupy podle knihy „Odysseova dobrodružství“.

Učivo o hospodářském životě Athén si upevnili jako prodáváci a kupci skutečných předmětů, jaké vyráběli již staří Řekové. I na materiálním zabezpečení svých vystoupení se žáci s chutí podíleli. Text byl velmi krátký a obsahoval vyjmenování nabízených předmětů. Kupující si připravili stařeckou měnu — drachmy.

Poznámky

1. Kujal, B. a kol.: Pedagogický slovník, I. díl, SNP Praha, 1965, s. 216
2. tamtéž
3. Hagenberg, B. a kol.: Kronika lidstva, Fortuna Print, Bratislava, 1992, s. 513
4. Kujal, B. a kol.: Pedagogický slovník, I. díl, SNP Praha, 1965, s. 217
5. Komenský, J. A.: Škola na jevišti, Komenium, Brno, 1947, s. 8
6. tamtéž, s. 9
7. tamtéž, s. 18

8. Kujal, B. a kol.: Pedagogický slovník, II. díl, SNP Praha, 1965, s. 453
9. tamtéž
10. tamtéž
11. Komenský, J. A.: Škola na jevišti, Komenium, Brno, 1947, s. 19
12. tamtéž, s. 23
13. tamtéž, s. 25
14. tamtéž, s. 28
15. tamtéž
16. tamtéž, s. 40
17. tamtéž, s. 43
18. tamtéž, s. 49
19. tamtéž, s. 29
20. tamtéž, s. 34
21. tamtéž, s. 29
22. tamtéž, s. 41
23. tamtéž, s. 48

Literatura

1. Čapek, V. — Pátek, J.: Světové dějiny I, Fortuna, 1992
2. Harenberg, B.: Kronika lidstva, Fortuna Print, Bratislava, 1992
3. Jůva, V. — Stojan, M.: Obecná pedagogika a dějiny pedagogiky, Brno, 1994
4. Komenský, J. A.: Škola na jevišti, Komenium, Brno, 1947
5. Kujal, B. a kol.: Pedagogický slovník, I.–II., SPN Praha, 1965
6. Říman, J. a kol.: Malá československá encyklopedie, III, Academia, 1986